

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ У ВОЄННИЙ ЧАС

С. Ком (Київ)

РАДЯНСЬКА ЕВАКУАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ПОВЕРНЕННЯ ТА РЕСТИТУЦІЇ ВТРАЧЕНИХ КУЛЬТУРНИХ НАДБАНЬ

На сучасному етапі переосмислення історії Другої світової війни увага громадськості значною мірою прикута до проблем колосальних втрат культурних цінностей. Ці втрати не мали аналогів в історії України. Вони були не лише стихійними жертвами бойових дій, але й об'єктом спеціальних акцій, спрямованих на їх розграбування та нищення. Ця трагічна спадщина війни й досі не подолана, і впливає на різні сфери культури та культурного співробітництва народів, на міждержавні стосунки.

У період існування СРСР влада так і не спромоглася остаточно вирішити проблему розшуку та повернення втрачених культурних цінностей. Жодна з неодноразових кампаній обліку збитків, заповіданих культурним цінностям Радянського Союзу, в тому числі України, так і не була доведена до логічного завершення. Тож, ступивши на шлях незалежного розвитку, Україна має практично розпочинати цю працю та визначати концептуальні засади і напрями пошуків втрачених реліквій від самого початку.

Аналіз структури втрачених цінностей України відповідно до історичних обставин воєнного часу дозволяє визначити українські культурні цінності, втрачені під час евакуації в східні райони СРСР як їх окрему групу.

Офіційна радянська версія історії Другої світової війни містила чимало міфів та легенд, які створювалися у відповідності з ідеологічними стереотипами та політичною кон'юнктурою, що визначалася вищим партійним керівництвом країни. Одні з них почали розпадатися під натиском реальних фактів ще в другій половині 80-х рр. ХХ ст. в період т. зв. „перебудови”. Інші до цього часу демонструють дивну живучість, продовжуючи кочувати з видання в видання. Зокрема, до останнього часу це безпосередньо стосувалося теми радянської евакуації українських музеїв, архівів, бібліотек під час Другої світової війни. Традиційно її результати трактувалися як безумовний успіх як з точки зору організації, так і за оцінкою кінцевих результатів¹. Ця теза значною мірою притаманна й низці видань, які побачили світ на початку 90-х років², хоч в деяких із них почали робитися зауваження щодо значних труднощів, з якими проходив процес евакуації³. Однак, сучасні дослідження архівних матеріалів, які з ідеологічних та політичних причин в минулому не підлягали введенню до наукового обігу і не могли бути відомими широкому загалу дослідників, переконливо показують, що реальні події воєнних років є набагато складнішими й драматичнішими. І тези про високу організацію радянської евакуації культурних цінностей,

про „прекрасну збереженість” музейних, архівних та книжкових фондів сьогодні вже самі стають набутком історії. На необхідність нового погляду на радянську евакуацію українських культурних цінностей вже зверталася увага в моїх попередніх публікаціях, де зокрема, введено в дію фактичний матеріал, який детально показує реальні обставини евакуації українських музеїв, та зроблено спробу визначити загальну кількість і перелік евакуйованих музеїв та орієнтовну кількість вивезених у тиллові райони СРСР експонатів їх фондів⁴. Ці дослідження продовжив М. Ткаченко, який спробував уточнити опубліковані дані⁵. Обставини евакуації українських музеїв, архівів та бібліотек розглядаються в публікаціях Г. Боряка та П. К. Грімстед⁶. Однак ще чимало питань втрат українських культурних цінностей під час їх евакуації дотепер лишаються нез’ясованими.

Безперечно, переміщення вглиб країни значної кількості музейних предметів, архівних документів та книг вже само по собі було завданням непростим. До об’єктивних обставин, які його ускладнювали, належали непідготовленість до відступу, швидка зміна воєнних обставин, масовані бомбардування населених пунктів та комунікацій авіацією противника. Ситуацію загострювали загальні масштаби, напруженість і надзвичайно стислі строки загальних планів радянської евакуації населення, підприємств та установ. При загальній оцінці здійснених заходів з евакуації населення та майна слід враховувати також той факт, що протягом 20-х–30-х рр. ХХ ст. в СРСР на основі ідеологічних доктрин більшовицької партії була розгорнута цілеспрямована боротьба проти культурної спадщини, яка досягла свого апогею саме в передвоєнне десятиріччя. Особливо гострого характеру вона набула в УРСР, де проводилася під гаслом боротьби проти українського буржуазного націоналізму, носіями якого були проголошені цілі пласти об’єктів національної культурної спадщини українського народу. Поза всякими сумнівами, ідеологічні фактори не могли не позначитися як на загальних масштабах, так і на змісті радянських евакуаційних заходів щодо культурних цінностей на території УРСР, бо вони значною мірою (а в багатьох випадках і вирішальним чином) визначали ставлення відповідальних осіб та установ до питання їх вивезення в тиллові райони СРСР.

Культурні цінності України напередодні війни

Для розуміння ситуації навколо культурних цінностей України на початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. важливе значення має характеристика довоєнної музейної мережі. Формування окремих найбільших колекцій України почалося ще на межі XVIII та XIX ст. і було пов’язане з суспільним ажіотажем навколо античних старожитностей Причорномор’я. Більшість музеїв України була заснована в період так званого „музейного буму”, пов’язаного з революційними подіями 1917 р. та громадянською війною, коли тисячі власників приватних колекцій змушені були емігрувати, рятуючись від хаосу та сваволі. Зокрема, тільки на території Полтавської та Харківської губерній у 1920 р. діяло вже 50 музеїв, створених місцевими органами влади на базі культурних цінностей, знайдених у покинутих садибах та в міських квартирах⁷. Наступним потужним джерелом притоку багатьох найцінніших експонатів стали організовані радянською владою масові кампанії вилучення церковних цінностей під приводом боротьби з голодом та

ліквідація монастирів у 1921–1922 та 1923–1926 рр.: частину цінностей завдяки самовідданості музейних співробітників вдалося врятувати від переплавки та продажу за кордон. Згодом поповнення музейних фондів здійснювалося в основному за рахунок систематичних археологічних та археографічних експедицій.

Поєднання цих факторів визначало багатство та різноманітність колекцій українських музеїв, більшість з яких могли з честю суперничати з аналогічними музеями Європи. Загальна кількість музеїв, які діяли в Україні напередодні війни до останнього часу не є усталеною в науковій літературі. Зокрема, протягом тривалого періоду (фактично, до початку 90-х рр. ХХ ст.) фігурували дані щодо наявності 151 музейної установи в УРСР в передвоєнні роки. Ця цифра відповідала даним, наведеним в публікації газети «Правда» в 1947 р., і які згодом дублювалися в різних виданнях⁸. Ці дані ґрунтувалися на офіційних довідкових матеріалах РНК України за 1944 р.⁹, а також на повоєнних статистичних виданнях, в яких ретроспективно наводилися відомості станом на 1 січня 1941 р.¹⁰

На початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися перші публікації, в яких на основі аналізу довоєнних статистичних зведень та опублікованих матеріалів стверджувалося, що традиційні дані щодо чисельності українських музеїв напередодні війни є відчутно заниженими. Натомість зазначалося, що станом на 1 січня 1941 р. на території України діяли щонайменше 174 музеї різного типу й напрямку. Більшість з них (історичні, археологічні, краєзнавчі, художні, меморіальні) підпорядковувались Наркомату освіти та його обласних відділів, Управління в справах мистецтв при Раді народних комісарів УРСР, а також Академії наук. Крім того, існували створені з ініціативи багатьох відомств галузеві музеї, присвячені, зокрема, історії медицини, педагогіки, права, розвитку шляхового будівництва та водного транспорту, харчової промисловості і т.д.¹¹ Підтверджуючи ці розрахунки, М. Ткаченко, який характеризує в своєму дисертаційному дослідженні музейну мережу України в передвоєнні роки, також визначає загальну кількість музейних закладів як 174 музеї¹².

В окремих музеях Києва, Дніпропетровська, Харкова, Одеси налічувалося від ста тисяч до півмільйона експонатів. Десятки тисяч пам'яток культури зберігалися в інших центральних та обласних музеїв. Проте загальна кількість експонатів, українських музеях досі лишається невідомою. У низці досліджень на підставі повоєнних даних Міністерства культури УРСР зазначається, що загальний музейний фонд України напередодні війни нараховував біля 3 млн. одиниць збереження¹³. Уточнюючи цю цифру, М. Ткаченко зауважує, що за офіційними статистичними даними по 151 музею, в них нараховувалося загалом близько 2,8 млн. експонатів (точніше – 2773505 одиниць зберігання¹⁴), з урахуванням фондів університетських та відомчих музеїв, загальний музейний фонд України слід оцінювати в близько 6 млн. експонатів¹⁵. Однак і цю цифру не можна вважати остаточною, тому що значна частина музейних фондів України напередодні війни ще залишалася не облікованою, а внесені до фондової документації експонати фігурували в ній за різними принципами – в одних випадках під одним порядковим номером обліковувався один предмет, в інших випадках – ціла колекція або альбом гравюр тощо.

За розпорядженням уряду СРСР плани евакуації музейних цінностей на випадок непередбачених обставин (т.зв. „планы разгрузки”) були розроблені ще в 1936 р. в рамках розробки загальних евакуаційних заходів на випадок воєнних дій на тери-

торіях, прилеглих до західних кордонів Радянського Союзу. У відповідності зі складеними наркоматами освіти Росії, України та Білорусії списками була визначена потреба у вагонах та намічені евакуаційні бази (евакобази) в глибинних районах СРСР. Однак ця робота була проведена в умовах, коли в радянському суспільстві не допускалась навіть думка про те, що події війни в Європі, які насувалися, можуть торкнутися власне території СРСР. Тому для евакуації було призначено дуже мало експонатів. Це стало очевидним уже в 1938 р., під час проведення генеральної інвентаризації музейних цінностей. Тоді директори музеїв отримали розпорядження скласти списки найцінніших предметів, розбивши їх на три категорії за ступенем художньої та історичної значущості, чим визначалася черговість евакуації. Отримані дані показали необхідність повного перегляду «плану розвантаження» («плана разгрузки») 1936 р., зокрема, збільшення залізничного рухомого складу та чисельності евакобаз. Проте всі звернення до Генерального штабу Червоної армії з клопотаннями переглянути плани евакуації музеїв лишилися безрезультатними. На думку військових, це було б можливим „тільки при загальному перегляді планів евакуації, що залежало від центральних урядових органів”. Таким чином, на початку війни музеї були готові до вивозу своїх фондів у межах планів 1936 р. та передбачених ними фінансових засобів, тари, робочої сили, транспорту, евакобаз¹⁶. При цьому багато музеїв, досить віддалених від державного кордону, взагалі не мали планів евакуації. Отже, навіть теоретично загальні радянські плани евакуації музейних цінностей на випадок збройного конфлікту були надзвичайно не досконалі.

Здійснення радянської евакуації культурних цінностей та її результати

Напад Німеччини на СРСР і початок бойових дій на фронті гостро поставив питання про долю музейних, архівних та бібліотечних зібрань на території країни, які опинилися під загрозою. Організація вивезення із прифронтових районів історичних та культурних цінностей здійснювалася у межах заходів по евакуації населення та майна промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, установ і організацій на засадах жорсткої централізації. 24 червня 1941 р. постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР було створено Раду по евакуації, рішення якої мали обов'язковий для виконання характер. Спочатку керувати нею доручили Л. Кагановичу. Але уже в середині липня склад Ради значно змінився і очолив її М.М. Шверник¹⁷. У наркоматах та відомствах почали діяти спеціальні групи, на місцях – відповідні комісії і уповноважені по евакуації. Зокрема, в Україні за рішенням ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 26 червня 1941 р. було організовано Комісію по евакуації на чолі із заступником Голови РНК УРСР Д.М.Жилою. Одночасно ЦК КП(б)У і Раднарком республіки призначили уповноважених по керівництву евакуацією в областях, містах і районах. Як правило, це були секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії¹⁸.

Основні завдання і зміст заходів по евакуації визначалися постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. „Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна”, яку того ж дня було передано телеграфом усім командуючим фронтами і арміями, Військовим Радам фронтів, наркомам промислових наркоматів, секретарям відповідних партійних органів республік і областей. Першочергово евакуації підлягало майно найважливіших

промислових підприємств, сировинні ресурси й продовольство та інші цінності, що мали державне значення, а також населення. Крім Ради по евакуації, прийняття рішень про здійснення вивезення надавалося Військовим Радам фронтів. Безпосередньо ж їх виконання покладалось на місцеві органи влади¹⁹.

У тексті постанови прямо не йшлося про культурні цінності. Очевидно, вони малися на увазі серед „інших цінностей” державного значення, що підлягали евакуації. Про це свідчать, зокрема, розпорядження почати підготовку до вивезення цінностей найбільших ленінградських музеїв, що надійшли уже 23–24 червня, та затверджена Політбюро ЦК ВКП(б) таємна постанова Ради Міністрів СРСР від 27 червня 1941 року „Про вивезення із Москви державних запасів коштовних металів, коштовних каменів, Алмазного фонду СРСР та цінностей Збройної палати Кремля”, за якою вилучення та евакуація таких цінностей мали відбутися не лише із зазначених, але й з інших музейних установ. Здійснити це доручалося органам НКВС та Державному банку СРСР²⁰.

Одночасно за вказівкою Ради по евакуації в екстреному порядку розроблявся загальний план вивезення музейних цінностей у тил, який був собою симбіозом евакуаційних методик та розрахунків 1936 та 1938 років. Передбачалося, що музейні фонди, які підлягають евакуації, поділяються на три групи залежно від їхньої історичної та культурної цінності. Експонати світового та союзного значення належало евакуювати в першу чергу. Визначалися також місця їх перебування в евакуації. Безпосереднє керівництво переміщенням експонатів центральних та республіканських музеїв мали здійснювати музейні відділи наркоматів освіти та комітетів у справах мистецтв союзних республік, Академії наук союзних республік. Відповідальність за вивезення цінностей музеїв обласного і районного підпорядкування покладалася на місцеві відділи народної освіти, відповідні управління в справах мистецтв та керівників відомчих організацій²¹.

Аналіз подій 1941 р. свідчить про те, що реальні обставини евакуації культурних цінностей значно відрізнялися від визначених директивами схем.

Перш за все, є цілком очевидним, що вивозити музейні цінності, архівні та бібліотечні фонди не встигали. У багатьох випадках в радянських органах управління на місцях панували розгубленість і збентеження. Це особливо позначилося на ефективності першочергових заходів по евакуації в наближених до західного кордону областях УРСР. Внаслідок швидкого просування німецьких військ взагалі не були евакуйовані і повністю залишились на окупованій території фонди музеїв дев'яти областей України: Вінницької, Волинської, Дрогобицької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Львівської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької²². Для вирішення завдань евакуації культурних цінностей з центральних, східних та південних областей республіки було ще достатньо часу. Проте і тут виникали труднощі як об'єктивного, так і суто організаційного та суб'єктивного характеру.

Зокрема, детальний розгляд обставин вивезення музейних фондів вказує на той факт, що за визначених організаційних засад евакуації, відповідальних працівників Наркомату освіти УРСР та Управління у справах мистецтв при РНК УРСР було практично усунуто від безпосередньої участі в керівництві вивезенням культурних цінностей та здійсненні контролю за переміщенням експонатів. Вони опинилися

в ролі бездіяльних статистів. Це ж стосувалося і місцевих органів даних установ. Тому переважній більшості співробітників музеїв доводилося на місцях самостійно вирішувати усі організаційні питання, щоб врятувати найцінніші фонди. А це було не тільки надзвичайно нелегкою і копіткою організаційною справою, але й виснажливою фізичною роботою. Адже вага багатьох музейних експонатів перевищувала десятки кілограмів, а вага укомплектованих ними ящиків – два центнери, а іноді й більше. Як правило, і самі ящики та тюки музейні співробітники виготовляли власноруч. Тож, фактично, вся праця повністю лягала на плечі співробітників музеїв, яким доводилося брати участь ще й у безпосередніх вантажних роботах. Між тим, здійснене на початку війни жорстке скорочення штатів і бюджетів музеїв, їх переведення на режим так званої „консервації” (коли залишалась мінімальна кількість співробітників, іноді сам директор) у зв’язку з мобілізацією осіб призовного віку до лав Червоної армії (наприклад, директори Дніпропетровського історичного музею, Одеського музею російського та українського мистецтва, Київського музею західного та східного мистецтва) зумовило ситуацію, за якої в музеях продовжували працювати переважно жінки. Ці обставини витворювали необхідність максимальної ініціативи та самовіддачі від тих, хто лишався на праці і забезпечував евакуацію музейних цінностей.

Керівництво Військових Рад фронтів та Рад оборони міст всіляко затягували віддавати накази про евакуацію, чекаючи прямих розпоряджень з Москви. А звіди їх давати також не поспішали. Часто таке зволікання тривало до критичного моменту. Така нерішучість, крім об’єктивних причин суто воєнного характеру, була ще й прямим наслідком тієї загальної атмосфери страху щодо прийняття самостійних рішень, взаємної недовіри і підозрілості, що панувала серед воєначальників та керівників внаслідок нової хвилі репресій, пов’язаних із обвинуваченнями у „панікерстві” та „боягузтві”. Тому в більшості випадків експонати музеїв транспортували вже в умовах безперервних бомбардувань авіацією противника, іноді за лічені дні до захоплення міст німецькою армією. Так, практично випадково директору Сумського художнього музею А. Маршалові вдалося домовитися з офіцерами Червоної армії і вивезти частину музейних фондів з військовим ешеленом, який евакуював останніх відступаючих червоноармійців²³. Також тільки напередодні вступу німецьких військ розпочалися евакуація музеїв Дніпропетровська, Нікополя, Харкова. Часто будь-яка турбота музейників про своєчасну евакуацію культурних цінностей кваліфікувалася як „панікерство”. Рада оборони Севастополя (тоді РРФСР) взагалі заборонила евакуацію знаменитої діорами Рубо, присвяченої подіям Кримської війни 1856 р., мотивуючи це необхідністю підтримання бойового духу солдатів. Внаслідок цього видатна пам’ятка культури згодом отримала значні пошкодження, втративши 500 кв. м. своєї площі²⁴.

Коли, нарешті, надходила команда про початок загальної евакуації, то це ще не означало, що вона торкнеться й музейних фондів. У більшості радянських партійних та державних керівників протягом 20-30-х років сформувалося зневажливе ставлення до культурних цінностей, які в офіційній пресі тих років іменувалися „старим мотлохом”. Цінності музеїв знищувалися з ідеологічних мотивів, розпродувалися за безцінь за кордон у мирний час. Що ж тут говорити

про умови воєнного часу? Зокрема, сумські керівники відверто заявили дирекції Сумського художнього музею на прохання про надання транспорту для евакуації, щоб ті „не набридали зі своїми картинками”.

Особливо характерною щодо цього стала доля музеїв Харкова, зокрема – Харківської картинної галереї, співробітники якої на чолі з директором П. Кривнем своєчасно підготували до евакуації понад 39 тисяч творів живопису, декоративно-прикладного мистецтва, 54 ящики з експонатами пронумерували згідно з інструктивними вказівками відносно почерговості відправки. У цей час у приміщенні галереї знаходились також експонати Харківської державної галереї картин Т. Шевченка та Центрального музею Т. Шевченка (м. Київ). Всі підготовчі роботи завершилися ще в серпні. Але неодноразові звернення дирекції галереї щодо евакуації фондів музеїв не отримали відповіді. Більше того, її колектив було звинувачено у „панікерських настроях” з попередженням про застосування заходів воєнного часу. І надалі, з початком загальної евакуації підприємств та установ міста, усі прохання про виділення трьох-п’яти вагонів для вивезення музейних експонатів залишалися без уваги. А в приміщенні галереї була встановлена вогнева точка. У цій критичній ситуації виявило бездіяльність керівництво Управління в справах мистецтв при РНК УРСР: 25 вересня апарат Управління виїхав з Харкова, так і не вирішивши долю культурних цінностей, наявних у місті.

Не дала результатів і доповідна записка про необхідність врятування цінних фондів, надіслана у відчаї П.В. Кривнем на ім’я першого секретаря Харківського обкому КП(б)У О. Єпішева. В ній, зокрема, директор галереї писав: „Цей факт є нечуваним в історії ігноруванням народної духовної культури... Ми не можемо допустити, щоб не знайшлося можливості вивезти з Харкова ці цінності ...

Ми, працівники музею, з усією наполегливістю, заснований на усвідомленні важливості цього питання, звертаємося до Вас, тов. Єпішев, особисто, як до керівника Харківських більшовиків, з проханням безпосередньо втрутитися у розв’язання цього питання і сприяти збереженню художніх цінностей Харківських галерей”²⁵.

Не отримавши жодної відповіді, П.В. Кривень самотужки таки спромігся добитися від залізничників надання музею одного відкритого вагона за умови негайного завантаження. Лише таким чином 1 жовтня 1941 р. 28 ящиків та два великі тюки, в яких знаходилося понад 4,4 тисячі творів живопису, графіки та прикладного мистецтва, було відправлено із Харкова на Схід. Разом з ними рушили 1177 експонатів галереї Т. Шевченка і понад 500 експонатів Центрального музею Т. Шевченка²⁶.

Про недоліки та плутанину в організації евакуації харківських музеїв директор Харківської картинної галереї П. Кривень подав доповідну записку до Управління мистецтв при РНК СРСР (лютий 1942 р.)²⁷. Цей документ є одним з небагатьох об’єктивних свідчень воєнного часу, в якому відверто і безкомпромісно змальовані усі трагічні обставини, пов’язані з долею галереї у воєнні роки. Ця записка згодом дорого коштувала автору і принесла йому немало страждань – Кривень був звільнений з посади директора, його піддавали цькуванню і переслідуванню протягом усіх повоєнних років.

Були випадки, коли при відступі Червоної армії, місцеві органи влади не лише не вживали заходів для врятування музейних фондів, але й віддавали розпорядження щодо їх знищення. Красномовною ілюстрацією ситуації, в якій

опинилися деякі музеї, був факт, описаний у щоденнику Олександра Довженка. Коли в Чернігівський історичний музей влучила запалювальна бомба, загорілись підвальні приміщення, в яких були сховані вилучені з експозиції унікальні предмети релігійних культів, ікони та портрети українських історичних діячів XVII-XVIII ст. Про пожежу сповістили першого секретаря обкому компартії України О. Федорова. Його відповідь була короткою: „Нехай горить к такій матері. Не гасить”²⁸. А директорів Лебединського художнього музею Б. Рудневу цинічно запропонували власноруч підпалити музей, щоб він „не дістався німцям”.

Таке ставлення до культурних цінностей призводило до того, що дозволи на евакуацію музеїв, як правило, надавались в останню чергу, транспортні засоби виділялись несвоєчасно й у недостатній кількості, жорстко лімітувались обсяги вантажів, призначених до відправки. Музейні експонати часто тижнями простоювали на причалах портів та залізничних вокзалах, чекаючи своєї черги. Деякі з них, як наприклад картини Алупкинської картинної галереї (тоді РРФСР), так і залишилися лежати в ящиках на причалі порту до приходу німецької армії. Начальник управління в справах мистецтв при РНК УРСР М. Компанієць у доповідній записці, направленій восени 1941 року в керівництво республіки писав з цього приводу: „Головне, що не дало змоги провести повну й широку евакуацію цінностей, це відсутність будь-якого транспорту, обіцянки і надзвичайне запізнення транспортних можливостей ... нам було встановлено дуже обмежені ліміти (кількість місць, вага)”²⁹.

Сьогодні практично неможливо пояснити, чим керувались особи, відповідальні за евакуацію з Києва, коли віддавали розпорядження готувати до вивезення в тил тільки 50-ти експонатів Київського музею російського мистецтва – одного з найбільших художніх музеїв України, а партія експонатів багатющого Київського музею західного і східного мистецтва згідно рознарядки повинна була поміститися усього в 6 ящиках³⁰. Як факт необхідно констатувати, що в більшості населених пунктів, де були музеї, взагалі не було вжито ніяких заходів для евакуації історичних та художніх цінностей. Зокрема, за даними Всесоюзного комітету в справах мистецтв при РНК СРСР, з території УРСР частково евакуйовано було фонди лише 10 художніх музеїв з 18^{31*}. На окупованій території повністю залишилися фонди художніх музеїв таких міст, як Донецьк, Миколаїв, Херсон, Лебедин, Бердянськ, Софійського історико-культурного заповідника в Києві та ін. Не були вивезені також фонди більшості обласних та районних музеїв системи Народного комісаріату освіти УРСР.

Очевидно, що саме завдяки ініціативі та самовідданій праці музейних співробітників частину музейних фондів України все таки вдалося евакуувати. Але навіть після подолання всіх труднощів, пов’язаних з відправкою частини фондів

* Іншу цифру чисельності музеїв художнього профілю на підставі аналізу статистичних даних називає М. Ткаченко – 20 (Ткаченко М. І. Назв праця.). В довідкових матеріалах РНК УРСР, опрацьованих 1944 р., наведені дані щодо наявності в УРСР 19 мистецьких музеїв станом на 1.01. 1941 р. (Культурне будівництво в Українській РСР. 1928-червень 1941:Збірник документів і матеріалів. – К., 1986. – С. 338).

музейних установ України до східних районів СРСР, питання їх збереження ще не можна було вважати розв'язаним остаточно. На початку тривалого шляху до місць призначення, цінні вантажі потрібно було по можливості без втрат вивезти за межі дії авіації противника, яка піддавала транспортні комунікації масованим бомбардуванням. Як свідчать архівні документи, значна частина музейних експонатів, незалежно від засобів евакуації (залізницею чи морським або річковим транспортом) зазнала атак німецьких військових літаків під час руху або на проміжних зупинках. Зокрема, під бомбардування потрапили транспорти з цінностями Чернігівського історичного музею, Полтавського краєзнавчого музею, Одеських музеїв західного та російського і українського мистецтва, Харківської картинної галереї. У цих випадках в цілому обійшлося без втрат.

Для евакуйованих фондів інших музейних закладів аналогічні ситуації були значно трагічнішими. Чимало з них, перебуваючи на станціях, у портах або в дорозі, були знищені під час нападів німецької авіації. Так, наприклад, цінності Черкаського, Кіровоградського та Уманського краєзнавчих музеїв зосереджували в Полтаві для наступної відправки в тил. Проте ешелон, у який їх повантажили, був розбомблений противником неподалік від міста на роз'їзді Святого Петра і всі цінності, які в ньому містилися, вважаються втраченими³². У порту Керчі, через який пролягала евакуація Симферопольської картинної галереї, 27 жовтня о 14.00 у пакаузи, в яких перебували ящики з її майном, влучили німецькі авіабомби. Фактично всі культурні цінності були знищені вибухом та пожежею. Свідком загибелі фондів галереї став інспектор відділу музеїв Управління у справах мистецтв при РНК РРФСР В. Малков, призначений уповноваженим в справах евакуації кримських музеїв.³³

Болючою втратою стала загибель більшості відправлених в тил експонатів Харківського історичного музею ім. Г. Сковороди. Обставини евакуації його фондів досі не з'ясовані. Відомо, що вони готувалися до вивезення разом із фондами краєзнавчого музею ім. Артема та Центрального музею революції. За свідченнями співробітниці музею Л. Ткаченко-Ковтун, було підготовлено 22 ящики з експонатами (за іншими даними 21). Вивозилося лише найцінніше. У восьми з них містилися вироби із золота та срібла – матеріали археологічних розкопок, церковне начиння, колекції медалей та монет і т.п. Також вивозилися твори живопису та етнографічні колекції. Серед евакуйованих були унікальні культурні цінності, отримані Україною в 30-х роках з російських музеїв за міждержавним обміном, серед яких були скарби доби Київської Русі, булава Б. Хмельницького та прапори українського козацтва. Із загальної кількості упакованих ящиків 17 належали Харківському історичному музею (за іншими даними 15). З великими труднощами отримавши 3 жовтня два вагони для завантаження на станції Харків-Левада, музейні співробітники приготувалися до відправки³⁴. Далі відомо, що ешелон прямував на схід україною повільно, часто подовгу стояв на станціях. 10 жовтня на станції Олексіївка Білгородської області (нині Російська Федерація) він потрапив під масоване бомбардування. Прямим попаданням авіабомби вагон із цінностями історичного музею було повністю знищено. Загинули директор історичного музею І. Яблучник і його родина та директор музею революції С. Компанієць. Вціліла лише незначна частина експонатів, зібрана на станції і відправлена далі в тил.

Виявлені архівні документи свідчать, що подальша дорога цінностей харківських музеїв, очевидно, теж була складною. Вони прибули без супроводу до Уфи в розбитому вагоні і декілька місяців простояли в тупику під дощем та мокрим снігом, ніким не охоронялися. Нарешті, хтось із залізничних робітників звернув увагу на картини, що були розкидані в калюжах біля вагону, і повідомив про них музейникам. Як відзначили представники Башкирського художнього музею, які прийняли знайдені речі, «картини були викинуті, попали під дощ, довго валялися в сирості, частково були розграбовані, дуже невелика їх частина потрапила 27 грудня в художній музей м. Уфи без усякої упаковки – окремими картинами»³⁵. В актах обстеження цих картин за 1942 р. згадується прибуття 11 ящиків із живописом³⁶. Але це, очевидно, помилковий запис. Очевидці – учасники підготовки музейних фондів до евакуації – свідчать, що з музею було відправлено лише 3 ящики з картинами³⁷. Та й попредметний список прийнятих на збереження в Башкирський художній музей творів живопису із Харкова нараховував усього 12 картин³⁸. Окрім них уціліло ще лише 8 ящиків з іншими експонатами музею, які потрапили на збереження до Уфимської контори Держбанку СРСР, за актами у трьох з них містилися золоті та срібні речі, „що перетворилися в безформну масу”³⁹. Це було все, що уціліло від направлених в евакуацію експонатів одного з найбільших музеїв України.

Однак зовсім недавно вдалося виявити документи, які ставлять нові запитання в справі про долю цінностей Харківського історичного музею. Один з них – пояснювальна записка учасника війни Іванова П.П., який служив у 1941 р. в загороджувальному загоні, що виконував „завдання особливого призначення” в районі станції Куп’янськ. Записка була направлена до музею 12 жовтня 1944 р. В ній говориться наступне:

„Приблизно 27–28 жовтня на ст. Куп’янськ-вузлова багато було вантажів. Багато ящиків з такого майна потрапило під бомбардування. Тут були уламки ящиків, якими топили печі. Одного разу бійці принесли обгорілі дошки з ящиків, на одній дощечці був напис „Харківський історичний музей”. Ми запитали, де вони взяли, от один боєць повів мене на місце й показав, що біля водяного крана лежать ще ящики. Тут я виявив біля 6 ящиків Харківського історичного музею ... У мене в загоні був один поранений з попеченою рукою, який був жителем м. Саратова. Я завантажив ящики Харківського історичного музею і направив у Саратов... Ось усе, що я знаю про цінності Харківського історичного музею”⁴⁰.

У той же час у листі заступника наркома освіти УРСР С. Бухала до начальника Воронежського обласного управління НКВС, відправленому в серпні 1944 р., стверджується, що на станції Олексіївка було розбито тільки 4 ящики з цінними музейними експонатами. Це майно було взято на облік працівниками Олексіївського відділу НКВС і знаходилося в підвалах планового відділу Олексіївської районної Ради депутатів трудящих⁴¹. Подальша його доля невідома.

Таким чином, виникають питання: була одна чи дві катастрофи при евакуації Харківського історичного музею? Яким чином його експонати опинилися у Куп’янську? Яка доля тих із них, що були відправлені до Саратова? Проте вони окреслюють напрямки пошуку втраченого. Подібні питання характерні щодо воєнної долі багатьох музейних закладів України.

Частину музейних вантажів було загублено в дорозі. Це сталося внаслідок військових обставин, а й незадовільної організації вивезення цінностей музейних складів. Слід додати й загальні недоліки в організації залізничних перевезень: в липні 1941 р. заступник начальника 3-го управління Наркомату оборони СРСР Ф. Тутушкін у доповідній записці В.М. Молотову відзначав, що „на десятки транспортів нема даних про їх місцезнаходження”⁴². При детальному розгляді обставин евакуації музеїв стає очевидним, що плани їх переміщення здебільшого мали декларативний характер. Посвідчення на відрядження музеям часто виявлялися «липовими» і видавалися без жодних погоджень відповідальними органами та отримувачами вантажу. Чимало з них відправлялося в останній момент першим-ліпшим транспортом, взагалі без зазначення місця доставки. У багатьох випадках рух евакуйованих фондів був хаотичним і залежав від того, до якого потягу їх приєднають. Лише потім про їх місця знаходження ставало відомо від супроводжуваних вантаж осіб.

До числа як об’єктивних, так і суб’єктивних недоліків радянської евакуації музейних фондів з території України слід віднести той факт, що у багатьох випадках різні партії культурних цінностей з кожного музею скерувалися в різні місця. Наприклад, восени 1941 – на поч. 1942 рр. експонати Київських музеїв західного та східного мистецтва, російського мистецтва опинилися в Пензі, Саратові, Уфі; Полтавського краєзнавчого та художнього музеїв – у Тюмені, Свердловську та Уфі; Дніпропетровського історичного музею – в Актюбинську, Оренбурзі, Челкарі і т.д. У результаті фонди українських музеїв були розпорошені на величезній території: від Приуралля до центральної частини Сибіру та Казахстану.

Дотепер недослідженим є питання про евакуацію цінностей українських музеїв установами Держбанку СРСР. Крім того, докладного розслідування вимагають численні згадки працівників музеїв про факти вилучення найдорогоцінніших експонатів з фондів музеїв спецпідрозділами НКВС. Ці акції не документувались, відбувалися в атмосфері суворой секретності. У спогадах співробітника Дніпропетровського історичного музею М. Білого згадується, що вироби з дорогоцінних металів частково були вилучені ще до загальної евакуації фонду спеціальною групою НКВС. Про долю цих цінностей нема ніяких даних⁴³. Втрачені також колекції старовинного церковного срібла, вивезені за схожих обставин з Черкаського краєзнавчого музею⁴⁴. Про аналогічні дії НКВС вже по війні свідчили й працівники Чернігівського історичного музею. Доля цих скарбів лишається невідомою.

Можливо, про таємничі зникнення найбільш цінних фондів українських музеїв зі складів НКВС та банківських сейфів хоча б частково може пояснити директива Народного комісаріату фінансів СРСР, що надійшла на початку серпня 1941 р. до наркоматів освіти союзних республік. У ній повідомлялося, що „з метою, упорядкування надходжень, обліку, збереження та використання експонатів з дорогоцінних металів Наркомфін Союзу РСР запропонував організувати експертизу наявних у музеях предметів з тим, щоб ті з вказаних предметів, які не мають музейного чи історичного значення, були вилучені й передані Управлінню дорогоцінних металів НКФ СРСР”⁴⁵. Радянське керівництво не вперше вдалося до вилучення музейних цінностей. Досить згадати масові кампанії 20-х – 30-х років з їх продажу за кордон. Тому неважко припустити, що й цього разу наслідки подібної акції могли бути катастрофічними. А факт її здійснення в умо-

вах війни, коли пам'ятки культури й без того гинули сотнями тисяч, важко усвідомити. Зникнення культурних цінностей за таких обставин, цілком очевидно, згодом було списано на злочини німецької армії.

Визначити точну кількість музейних закладів УРСР, фонди яких було евакуйовано, надзвичайно важко. Не випадково, до кінця 80-х рр. ХХ ст. в українській історіографії були відсутні публікації, в яких би наводилася кількість вивезених у тил музеїв. Лише в 1989 р. була зроблена перша така спроба, коли на підставі архівних джерел опрацювали і опублікували список із 25 музейних закладів, факт завершеної евакуації яких не викликав сумнівів і мав документальне підтвердження. Це були 10 музеїв системи Управління мистецтв при РНК УРСР та 15 музеїв системи Наркомату освіти УРСР⁴⁶. Згодом спробу уточнити ці дані зробив М. Ткаченко, який за виявленими ним джерелами нарахував 32 українські музеї, фонди який потрапили в глибокий тил⁴⁷. Очевидно, що наведені цифри не слід вважати остаточними. Цілком можливо, що в процесі подальшого дослідження проблеми обліку евакуйованих українських музеїв дещо розшириться. Але наряд чи це суттєво вплине на загальну картину евакуації – за попередніми підрахунками мова може йти лише ще про декілька музейних закладів, обставини вивезення цінностей із яких вимагають додаткового підтвердження у кожному випадку окремо. Зокрема, за даними Ю. Омельченка, які базувалися на документах з фондів Архіву Міністерства культури УРСР (їх сучасне місцез перебування не відоме, можливо, вони вже не існують), зустрічаються згадки про евакуацію також фондів Київського музею революції, Бердянського, Маріупольського, Херсонського краєзнавчого музеїв, Станіславського історичного музею. Але інших переконливих даних про це ще не опубліковано. Тож ця інформація потребує додаткової перевірки (наприклад відомо, що ще в 1939 р. Київський музей революції був приєднаний до історичного музею).

Аналіз введених до наукового обігу матеріалів про результати евакуації музейних закладів України дає змогу зробити висновки про те, що вона охопила лише 7 областей республіки, 11 населених пунктів. Із них було вивезено цінності, за різними даними, від 25 до 32 музеїв із 174, що становить, відповідно, від 14% до 18% від їх загальної довоєнної кількості. Переважно це були музеї столиці України Києва та 6 обласних центрів – Дніпропетровська, Одеси, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова. Частково було вивезено експонати і фонди лише 4 районних музеїв. Отже, в цілому ефективність проведення евакуації музейних закладів з території УРСР слід вважати надзвичайно низькою.

Відновити хоча б приблизну кількість евакуйованих експонатів ще складніше. За даними, наведеними В. Жабокрицьким, загальна кількість вивезених з музеїв України творів мистецтва та предметів старовини складала 15 тис. експонатів⁴⁸. У трактовці М. Ковалю ця цифра стосується лише творів мистецтва і відповідає кількості живописних полотен, зосереджених під час евакуації в Уфі⁴⁹. Одночасно, аналіз документів Наркомату освіти УРСР і Управління в справах мистецтв при РНК УРСР за 1942–1943 рр. показав, що облік евакуйованих цінностей був проведений не повністю. Значна частина музейних експонатів не інвентаризувалася і зберігалася у нерозпакованих ящиках та тюках. Вироби з дорогоцінних металів в опломбованій тарі, як правило, враховувалися за загальною вагою⁵⁰. До

того ж, не з'ясовано остаточно перелік усіх евакуйованих музеїв. Тому визначити точну кількість вивезених у тил музейних цінностей, на нашу думку, є неможливим. Мова може йти лише про досить приблизну оцінку результатів евакуації.

За першими оперативними відомостями Управління в справах мистецтв при РНК УРСР, загальна кількість евакуйованих творів живопису складала близько 4 тис. картин (без врахування акварелей, графіки, предметів прикладного мистецтва, художньої промисловості, виробів із бронзи та скульптурних творів)⁵¹. Загалом, ці дані відповідають наведеним вище прикладам по окремих музеях, а також повідомленню заступника начальника Управління у справах мистецтв О. Пашенка (грудень 1941 р.) про „невелику кількість” вивезених цінних полотен⁵². Значно більшу цифру назвав згодом у виступі на VI сесії Верховної Ради Української РСР першого скликання (березень 1944 р.) начальник управління М. Компанієць: „В умовах досить напруженого становища на схід були вивезені 12000 найцінніших експонатів з музеїв та галерей”⁵³.

„Перелік прийнятих експонатів музеїв Наркомату освіти УРСР в Уфі в музейні фонди Наркомосу УРСР”, складений 1943 року, відбиває неповні дані, за якими тоді було інвентаризовано 19770 предметів⁵⁴. Дані про кількість евакуйованих цінностей музеїв Наркомату освіти УРСР, що перебували в інших містах, у повному обсязі дотепер ще не введено до наукового обігу. Тому можливо оперувати лише показниками по окремих музеях. Зокрема достеменно відомо про понад 2,5 тисячі експонатів Полтавського краєзнавчого музею в Тюмені⁵⁵, 1393 експонати Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького в м. Челкар⁵⁶. Але по більшості музеїв подібні дані потребують додаткових уточнень. Так, в одних джерелах фігурують відомості про евакуацію до Уфи близько 30 тис. експонатів із фондів Чернігівського історичного музею, тоді як за іншими даними, до Уфи потрапив загалом 15251 об'єкт, а ще близько 17 тис. предметів було вивезено до Чкалова. За такої значної розбіжності у даних по окремих музеях, поки що практично неможливо вказати достовірну кількість вивезених в евакуацію пам'яток. А по багатьох музеях взагалі конкретні відомості відсутні. Це засвідчує і спроба М. Ткаченка створити зведені дані по евакуйованим музеям, коли саме через ці труднощі автору також не вдалося вийти на остаточно загальні цифри.

Поки що документально підтверджується вивезення між 30–35 тис. музейних експонатів. Хоча, зазначимо ще раз, є всі підстави гадати, що остаточно дані перевищать цю цифру. Однак навряд чи змінять вони загальну безрадісну картину. Зіставляючи вказані дані про приблизну чисельність музейних фондів напередодні війни – біля 3 млн. одиниць зберігання – можна зробити висновок, що під час евакуації вдалося вивезти лише 1,2–2 відсотки цінностей. Усе це свідчить про те, що радянську евакуацію українських музеїв було фактично зірвано, вона зазнала повного провалу. Для порівняння відзначимо, що тільки з російського Ермітажу з Ленінграда евакуювали 2540 ящиків з експонатами, в яких знаходилося 1 млн. 117 тис. предметів культури⁵⁷.

Крім того, до глибокого тилу пощастило вивезти тільки незначну частину унікальних зібрань українських музеїв. Навіть у тих із них, фонди яких було евакуйовано, залишилась значна кількість рідкісних і цінних експонатів. При цьому, у списках вивезених в евакуацію предметів багатьох музеїв можна зустріти ти-

ражовані бюсти та репродукції з портретами Леніна та інших вождів більшовицького режиму.

Таким чином, загальна картина евакуації цінностей українських музеїв в 1941 р. була досить строкатою. Це зумовлено дією різних факторів – воєнних обставин, наявності відсутності допомоги з боку партійних, радянських органів і військових адміністрацій, матеріальних можливостей (забезпечення транспортом – в першу чергу), підготовленості і організації самих музейних працівників тощо. До східних районів СРСР вдалося вивезти лише незначну кількість експонатів з небагатьох музеїв республіки. І мабуть, в цьому також слід шукати одну із причин наступних жаклих втрат під час окупації унікальних пам'яток історії та культури, що зберігалися в музейних закладах України.

На цьому тлі ще рельєфніше виступає значення подвигу перед вітчизняною культурою тих музейних працівників та відповідальних керівників різних рангів, котрі змогли виконати свій професійний і людський обов'язок, забезпечивши евакуацію та збереження реліквій української та світової культури.

Таким чином, з початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр., актуальне завдання евакуації в тиллові райони найцінніших фондів музеїв, архівів та окремих бібліотек органами радянської влади було невирішене. Причиною неефективності роботи стала складна воєнна обстановка, напруженість загальних планів евакуації, а також недооцінка значення збереження історико-культурних цінностей, що мала місце з боку багатьох відповідальних працівників партійних і радянських органів. Тому більша частина культурних цінностей залишилася на окупованій території.

¹ Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славін Л. М. Нариси музейної справи. – К., 1959. – С. 15; История Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1970. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 288–290; Омельченко Ю. А. Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 рр. // Український історичний журнал. – 1975 – № 3. – С. 122–128; Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – С. 135–138; Жабокрицький В. М. Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943–1945 рр. // Укр. іст. журн. – 1980. – № 5. – С. 98–99, 103–104; Бесценные сокровища народа. – К., 1984. – С. 286.

² Максакова Л. В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990. – С. 49.

³ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990. – К., 1990. – С. 155.

⁴ Кот С. І. Збереження пам'яток історії та культури в роки Великої вітчизняної війни // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. Зб. метод матеріалів: В 6-ти ч. – Ч. III. – К., 1989. – С. 4–15; До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизнаної війни 1941–1945 рр. // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 153–156; Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії // Київ. – 1993. – № 5–6. – С. 152–155.

⁵ Ткаченко М. М. Музеї України під час Другої Світової війни (1939–1945): Автор. дис. ... к.і.н. – К., 1996.

⁶ Патріція Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни – Львів, 1992; Patricia Kennedy Grimsted Trophies of War And Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, And the International Politics of Restitution. – Cambridge, 2001.

⁷ *Кот С. И.* Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусств и старины) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. статей. – К., 1991. – С. 272.

⁸ Правда. – 1947. – 13 февраля; *Коваль М. В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941–1944) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов. – К., 1988. – С. 152; Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941 р. – К., 1986 – С. 338.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2, оп. 7, спр. 1497, арк. 30–42.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 582, оп. 10, спр. 44, арк. 78; Культурное строительство в СССР: Статистический сборник. – М., 1956. – С. 12, 287.

¹¹ *Кот С. И.* До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: тематичний збірник наукових праць. – К., 1991. – С. 135; Культурне будівництво в Українській РСР: Статистичний довідник. – К., 1940. – С. 60; Культурное строительство в СССР: Статистический сборник. – М., 1956. – С. 287; ЦДАВО України. – Ф. 318, оп. 1, спр. 1426, арк. 27–27зв.

¹² *Ткаченко М. М.* Музеї України під час Другої Світової війни (1939–1945): Автор. дис. ... к.і.н. – К., 1996. – 13.

¹³ *Кот С. И.* До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. – С. 135; ЦДАВО України. – Ф. 5116, оп. 10, спр. 40, арк. 78.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 318, оп.1, спр. 1426, арк. 27–27 зв.

¹⁵ *Ткаченко М. М.* Назв. праця. – С. 13.

¹⁶ *Фатигарова Н.В.* Музейное дело в РСФСР в годы Великой Отечественной войны (аспекты государственной политики) // Музей и власть: Сб. науч. трудов. – М., 1991. – С. 176–178.

¹⁷ Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 6. – С. 202; Там само. – № 7. – С. 213.

¹⁸ История Коммунистической партии Советского Союза. – Т. 5. – Кн. 1. – М., 1970. – С. 288–289.

¹⁹ Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 6. – С. 208.

²⁰ Там само. – С. 209; Російський державний архів літератури та мистецтва – Ф. 962, оп. 6, спр. 1094, арк. 3; *Варшавський С., Рест Б.* Подвиг Эрмитажа. – Л., 1969. – С. 18–19; *Разгонов О.* Хранители вечного. – М., 1975. – С. 15.

²¹ *Симкин М. П.* Советские музеи в период Великой Отечественной войны // Труды НИИ музееведения. – М., 1961. – С. 193–194.

²² *Кот Сергій.* Українські культурні втрати під час Другої Світової війни // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 37.

²³ *Кончин Е.* Год 1941-й // Искусство. – 1981. № 1. – С. 64; *Разгонов С.* Назв. праця. – С. 20.

²⁴ *Моторин Д.* Возрожденный Севастополь. – М., 1984. – С. 76.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4763, оп. 1, спр. 2, арк. 41.

²⁶ Там само. – Арк. 3–34, 39–42.

²⁷ Там само. – Арк. 33–41. (Машинописна копія. Рукописний оригінал доповідної записки зберігається у фондах Харківського художнього музею).

²⁸ *Довженко О.* Україна в огні: Кіноповість. Щоденник. – К., 1990. – С. 264–265.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4763, оп. 1, спр. 5, арк. 17.

³⁰ Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок // Пам'ятки України. – 1994. – № 1/2. – С. 111–112; Кончин Е. Эти неисповедимые судьбы. – М., 1990. – С. 226.

³¹ Максакова Л. В. Назв. праця. – С. 82.

³² Лист А. М. Кузьміна на ім'я Кота С. І. № 276 від 30.05.2004 р. про долу цінностей Черкаського краєзнавчого музею у роки війни.

³³ Федотова Г. И., Грищенко Н. Ф. История коллекции // Крымский музей. 1995–1996 гг. – Симферополь, 1996. – С. 186–187.

³⁴ Архів Харківського історичного музею. Запис 1946 р.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4763, оп. 1, спр. 2, арк. 23.

³⁶ Там само. – Арк. 11.

³⁷ Архів Харківського історичного музею. Спогади М. Назаренко

³⁸ ЦДАВО України – Ф. 4763, оп. 1, спр. 2, арк. 23–24.

³⁹ Там само. – Ф. 166, оп. 11, спр. 502. – Арк. 100–101, 107; спр. 515, арк. 106–107.

⁴⁰ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-5942, оп. 1, спр. 6, арк. 3–3зв.

⁴¹ Там само. – Арк. 1.

⁴² Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 7. – С. 128–129.

⁴³ Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. – Справа про розшук експонатів.

⁴⁴ Лист А. М. Кузьміна на ім'я Кота С. І.

⁴⁵ Фетигарова Н. В. Назв. праця. – С. 213.

⁴⁶ Кот С. І. Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР у роки Великої вітчизняної війни // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. – В. 6-ти ч. – Ч. 3. – К., 1989. – С. 9.

⁴⁷ Ткаченко М. І. Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 31–38.

⁴⁸ Жабокрицький В. М. Назв. праця. – № 5. – С. 99.

⁴⁹ Коваль М. В. У горнілі війни: співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – К., 1972. – С. 142.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4763, оп. 1, спр. 5, арк.2; Там само. – Ф.166, оп. 11, спр. 502, арк. 87.

⁵¹ Там само. – Спр. 5, арк. 24.

⁵² Там само. – Арк. 30.

⁵³ Радянська Україна. – 1944. – 1 квіт.

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166, оп.11, спр. 502, арк. 9–87.

⁵⁵ Там само. – Ф. 2, оп. 7, спр. 612, арк. 10.

⁵⁶ Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. – Ф. 1, оп. 1, спр. 114, арк. 1–24.

⁵⁷ Варшавський С., Рест. Б. Назв. праця. – С. 46–48, 57.